

بررسی نقشمایه های سفالینه گونه سیلوئت (سایه نما) قرون میانه؛

با تکیه بر مجموعه موزه های بنیاد

مجید حاجی تبار

(دکترای باستان شناسی و مسئول بخش سفالینه موسسه فرهنگی موزه های بنیاد مستضعفان hajitabarm@gmail.com)

زهره کتوئی زاده

(کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی)

چکیده؛

شکل گیری حکومت سلجوقیان در نیمه قرن پنجم هجری موجب وحدت سیاسی شد و سرزمین های امپراطوری ساسانی احیا شد. با حمایت سلاطین و رونق تجارت و گسترش مراودات فرهنگی با کشورهای دیگر از جمله چین، هنر های صناعی توسعه یافت. محصولات هنری بصری این دوره از جمله سفالگری در مقایسه با سده های پیشین پر بار تر و انواع فن آوری ساخت و تزئین تکمیل و ابداع شد. به کار گیری خمیر سنگ و لعاب قلیا موجب ابداع شیوه تزئینی موسوم به سیلوئت شد. تکنیک تزئین آن کندن گلابه برای نقوش معکوس به صورت برجسته و نقاشی زیر لعاب با رنگ سیاه بر زمینه آبی فیروزه ای یا عاجی است. نقشی که بدون توجه به جزئیات مانند سایه بر سطح سفال نمایش داده شده است.

این پژوهش بر آن است سفالینه های گونه موسوم به سیلوئت را که در قرون ۶ و ۷ هجری در بخش وسیعی از ایران رایج بوده بشناساند و نقشمایه های آنرا تحلیل نماید. اطلاعات به روش اسنادی و کتابخانه ای و مطالعه ۱۴ نمونه از موزه های بنیاد مستضعفان گردآوری شده است. نتایج نشان می دهد دو شیوه نقش کنده گلابه ای و نقاشی زیر لعاب برای نقش اندازی استفاده شده و عناصر تزئینی به ترتیب تکرار شامل نقوش گیاهی (۱۲ مورد)، هندسی (۱۴ مورد)، حیوانی (۵ مورد)، انسانی (۳ مورد)، اسطوره ای (۱ مورد) و خط نگاره (۲ مورد) بوده است.

کلید واژه گان: نقشمایه سفالینه ها، گونه سلوئت، قرون میانه، موزه های بنیاد مستضعفان

مقدمه؛

با کشف رموز کیمیاگری انواع و اقسام لعاب به یاری سفالگران آمد و این صنعت همواره شاهد پیشرفت و توسعه بوده است، طوریکه در قرون اولیه هجری سرزمینهای اسلامی هر روز شاهد تحولی در روند ساخت سفال و بهره‌مندی از تکنیک‌های نوین بوده است. قرون اولیه اسلامی با به کارگیری انواع سفال لعاب دار و بدون لعاب با فن آوری‌های پیچیده تنوع بی‌بدیلی را در سفالگری پدید آورد. سفالینه‌های موسوم به لعاب گلی که به انواع متنوع تزئینی در قرون سه و چهار هجری در ایران ساخته شده یکی از مدارک این مدعا است. سفالینه‌هایی در انواع شیوه‌ها با پوشش گلی و نقاشی سیاه روی زمینه سفید، نقوش رنگارنگ بر زمینه سفید، لعاب درخشان و نقوش سیاه بر زمینه زرد پدید آمد. صنعت سفالگری در قرون میانه به خصوص با شکل‌گیری حکومت قدرتمند سلجوقیان که قلمرو امپراطوری ساسانی را بعد از ۵ قرن احیا کرد، به نهایت رشد و پیشرفت رسید. در این قرون شکل و تزئینات متحول شد و انواع تکنیک‌های تزئینی تکمیل و ابداع شد. توسعه این صنعت مدیون مبادلات تجاری گسترده با مناطق مختلف از جمله شرق دور است. در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان سفالینه‌هایی تولید شد که در زمره بهترین و هنرمندانه‌ترین کارهای هنرمندان سفالگر به شمار می‌آید. در میان سفالینه‌های ابداعی این دوره سفالی در سراسر قرن ششم رایج شد که به خاطر شیوه نقش‌اندازی سایه‌مانند به سیلوئت معروف شد. این سفال نوع پیشرفته سفال موسوم به اسگرافیاتو است که پیشتر ابداع و در انواع نقوش به شیوه خراش کم عمق در زیر لعاب با لعاب پاشیده و یا ساده استفاده می‌شد. بررسی‌های اولیه نشان از آن دارد مطالعات تخصصی و عمیق در زمینه معرفی سفالینه سیلوئت انجام نشده است. شناخت و طبقه‌بندی نقشمایه‌های سفال سیلوئت با تکیه بر مجموعه موزه‌های بنیاد که تاکنون مبنای پژوهشی مجزا نبوده است هدف تحقیق است.

روش تحقیق توصیفی و تحلیل عناصر نقشی و طبقه‌بندی آنها است. یافته‌ها به دو روش اسنادی و کتابخانه‌ای و میدانی با مطالعه نمونه‌های موجود در موزه‌های بنیاد مستضعفان انجام گرفته است. با استفاده بر آثار مشابه و قابل‌قیاس آثار منتخب تاریخ‌گذاری و شیوه نقش‌انداز آن ارزیابی و تحلیل شده است.

سلجوقیان و سفالگری؛

ظهور دولت سلجوقیان در اواسط قرن پنجم هجری (۴۴۷ق) با براندازی حکومت‌های ملوک الطوائفی، ممالک اسلامی را تحت لوای خویش در آورد و از جیحون تا مدیترانه را در سیطره خود گرفت (رفیع، ۱۳۹۰: ۹۲۰).

سلجوقیان از ترکان غز بودند که در سالنامه های سلطنتی یعنی کتیبه های اورخون مغولستان در نیمه اول سده دوم ق از آنها یاد شده است (باسورث، ۱۳۸۰: ۲۳). محمود غزنوی عده ای از آنان را وارد خراسان کرد و در جنوب غرب زادگاه پیشین شان مستقر ساخت (مورگان، ۱۳۷۳: ۳۶).

بعد از سرکردگی سلجوق بر اقوام سلاجقه وی دین اسلام را پذیرفت و از این فرصت برای استقرار خود و پیروانش در نزدیک ساحل رود سیحون بهره بود و شهر جند را مقر حکومت خود کرد (بیهقی، ۱۳۶۱: ۶۷۳). با مرگ سلجوق فرزندان او در قریه نور در شرق بخارا اقامت گرفتند و بر عزت و قدرت خود افزودند تا جایی که توانستند بر غزنویان فائق آیند و دولت خود را تشکیل دهند (مشکوتی، ۱۳۴۳: ۲). دو برادر به نام طغرل و جغری بگ وارد خراسان شده و در ۴۲۸ ق نیشابور را تصرف کردند (مورگان، ۱۳۷۳: ۳۷). طغرل در سال ۴۲۹ هجری در نیشابور خود را سلطان نامید و به نام خود خطبه خواند و سال ۴۳۳ ق سلسله ال زیار را بر انداخت (عمارزاده، ۱۳۷۰: ۶۹۱). طغرل به اندیشه سیطره بر جهان اسلام به نشان اطاعت از خلیفه عباسی نامه ای به القائم بامرالله نوشت و خواست سلطنت وی را مشروعیت بخشد (حلمی، ۱۳۸۳: ۱۸). در اندیشه توسعه قلمرو وی را تصرف نمود و پایتخت خود قرار داد و سپس قزوین، ابهر و زنجان تسلط یابد و امیران دیلم را مطیع ساخت و چنین بود که قلمرو او فزونی گرفت و تمام ایران در سیطره او قرار گرفت (بنداری اصفهانی، ۱۳۵۶: ۹). با مرگ طغرل در سال ۴۵۵ ق آلب ارسلان به دستیاری خواجه نظام الملک بر اریکه قدرت تکیه زد. با مرگ آلب ارسلان در سال ۴۶۵ ق خلیفه به نام ملکشاخ خطبه خواند که نقش خواجه نظام الملک در به سلطنت رسیدن فرزند آلب ارسلان بسیار بود (ابن اثیر، ۱۳۶۸: ج ۱: ۵۲). در دوره ملکشاخ قلمرو سلجوقیان به دریای مدیترانه رسید. با مرگ ملکشاخ در سال ۴۸۵ ق برکیارق (۴۸۵-۴۹۸ ق) سلطنت یافت و سلطان سنجر (۴۹۸-۵۵۲ ق) آخرین شاه قدرتمند سلجوقی در سال ۵۴۸ ق در حوالی مرو از غزان شکست خورد و به اسارت در آمد ولی در سال ۵۵۱ ق از اسارت گریخت و سال بعد در گذشت (عمارزاده، ۱۳۷۰: ۷۳۸).

دردوره سلجوقی در سایه وحدت سیاسی زبان مشترک هنری پدیدار و هنرهای گوناگون به تعالی رسید. عامل موثر رشد فرهنگی این دوره تاثیر پذیری ترکان از فرهنگ ایران بود که جذب آن شدند و رنگ و بوی تازه ای به هنر اصیل آن دادند (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۲). در خلال شرایط سخت آکنده از جنگ و قحطی و... تمدن ایرانی به اوج پیشرفت دست یافت طوریکه هنرها شکوفا شد و قریحه ها جوانه زد (لمبتون، ۱۳۸۵: ۱۰). توسعه ارتباطات تجاری و رفاه مالی موجب حمایت از هنرمندان و خرید کالاهای هنری شد و در سایه ثبات سیاسی، هنرمندان آرامش بیشتری برای خلق آثار یافتند (باسورث، ۱۳۸۰: ۲۴). توجه شاهان به هنرمندان موجب خلق آثار هنری برای جلب توجه آنان شد و انواع رنگ ها و ظرافت ها را در نقش اندازی به کار آمد. نقوش حاکم جلوس کرده بر تخت سلطنت به همراه ملازمان و شکارگاه سلطنتی و استفاده از نقش حیواناتی چون شیر، طاووس و نقش ترکیبی اسطوره ای گرفتن (اتینگهاوزن، ۱۳۸۲: ۴۹۵) و نقش امیران در باغ و بوستان و ترسیم آنها بر سفالینه ها برای شاد کردن و جلب حمایت آنان انجام می گرفت (زکی، ۱۳۲۰: ۱۷۵). حمایت های شاهان از جمله ملکشاخ با حذف مالیات بر تجارت در سال ۴۷۹

هجری (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۱۸) بر رونق هنرافزود. توسعه محصولات هنری بصری بر اثر پشتیبانی درباریان و لایه های فرادست جامعه پدید آمد (براند، ۱۳۸۰: ۱۵۹).

سفالگری این دوره ترقی کرد و سفالگران ایرانی ظروف عالی ساختند. سلاطین سلجوقی حامیان هنر سفالگری بودند و به همین دلیل ظروف عالی ساخته شد که در زمره زیباترین به شمار می آید (دیماند، ۱۳۳۶: ۱۷۱). در سفالگری این دوره استفاده از خمیر سفید شیشه و پوشش لعاب قلیائی موجب تولید ظروف متنوع لعابدار و بدون لعاب با شیوه های تزئینی قالب زده، نقاشی زیر لعاب، لعاب یک رنگ، زرین فام، مینائی و لاجوردی و ... شد. تحقیقات میدانی باستان شناسی نشان داده است شهرهای ری، ساوه، کاشان، جرجان، نیشابور، شوش، بخارا، اصفهان و سمرقند مراکز سفالگری بوده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۴). در اواخر قرن ششم سفال های مینائی با تکنیک دو آتشف به منظور جلای مینا تولید شد (کاتلی و هامبی، ۱۳۷۶: ۳۴). قرون میانی عصر طلائی صنعت سفالگری است تا جائیکه بسیاری از آموزه های دیگر هنرهای صناعی چون فلزکاری، نگارگری و کتاب ارائی را در آن می توان دید (Hillenbrand, 1994: 142). درک صحیح از رنگ، نبوغ در تناسب شاعرانه تزئین و اشتیاق در انتقال پویائی هنری همه به یاری درک پیوسته از توازن و هماهنگی برای خلق سفال های ناب در این دوره است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۷۵۵). شاید عامل شکوفائی هنر سفالگری رقابت با فلزکاران باشد که برای رونق این صنعت به تقلید از شیوه کنده کاری فلزکاران روی آورد تا ظروفی با نقش کنده شکل گیرد که با قلم گیری زیبایی و جلوه یابد (توحیدی، ۱۳۹۰: ۱۴۸). در میان انواع تزئینات به شیوه کنده در دوره سلجوقیان گروهی از سفالینه ها به سیلوئت یا سایه نما نام گذاری شده اند که علت این نام گذاری گونه نقش اندازی سایه وار آن است. نقوشی که به رنگ سیاه بر زیر لعاب عاجی رنگ و یا آبی فیروزه ای به اجرا در آمد که پیش از این شبیه و مانند نداشته است.

شیوه نقش اندازی سفال سیلوئت

گفته شده واژه سیلوئت از نام اتین دو سیلوئت (۱۷۰۹-۱۷۶۷م) گرفته شده که مقام ممیز کل مالیه را در فرانسه داشته و به دلیل صرفه جوئی افراطی مخارج دربار و گرفتن اعانه از املاک اشراف طبقه ممتاز بر ضد او شوریدند و به تمسخر نام او را بر اشیاء گذاردند (مصاحب، ۱۳۸۳: ۱۲۰۵). معنای واژه سیلوئت تصویری نیم رخ سیاه از یک پارچه بر روی زمینه سفید آمده است (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۷۳). در قرن ششم هجری به کار گیری خمیر سنگی که متشکل از مواد مختلفی چون پودر کوارتز و خاک نرم و سفید و پتاس است (گروبه، ۱۳۸۴: ۱۲۹) بستری سفید برای تزئینات و زمینه طیف وسیعی از نقش مایه ها را فراهم ساخت (Watson, 2004: 303). مرکز اصلی تولید خمیر سنگی را کاشان است (برند، ۱۳۸۳: ۸۶) و نیشابور، سمرقند و بامیان مراکز دیگر خمیر سنگی یاد شده است (گروبه، ۱۳۸۰: ۱۳۸۴). تحول دیگر سفالگری در این دوره استفاده از لعاب قلیائی به جای

لغاب سربی است که به دلیل سازگاری با بدنه های خمیر سنگی مورد استفاده قرار گرفت (شروه، ۱۳۷۸: ۸۰). این لعاب سبب ورود رنگ آبی فیروزه ای بر سطوح سفالینه ها شد (ویلکینسون، ۱۳۷۹: ۱۴۱) و خاصیت شیشه ای و نرم و قابلیت خراشیدن دارد (شروه، ۱۳۷۸: ۸۰). از ظروف ساخته شده با خمیر سنگی تولید نوع دور رنگ است که همان ظروف سیلوئت است (گروبه، ۱۳۸۴: ۱۲۹). سفالی که به عقیده واتسون نشانه گذر از مرحله سنتی ساخت به مرحله جدید است (Watson, 2004: 334). شیوه نقش اندازی بر اینگونه سفال ها به دو صورت نقش کنده گلابه ای و نقاشی زیر لعاب است. برای نقش کنده گلابه ای ابتدا قشری گلابه ضخیم سیاه تمام یا قسمت بیرون ظرف را پوشش می داد بعد از آن قسمتهای مورد نظر تا رسیدن به سطح سفید کنده می شد. نقش اندازی به صورت معکوس بوده است و با تراش و لایه برداری سطوح برجسته ای ایجاد می کردند که بعد از رنگ آمیزی، هدف غائی نقش بوده است. نقاشی زیر لعاب با رنگ سیاه بر زمینه و لعاب آبی فیروزه ای انجام می گرفت. سفالینه های سیلوئت در مراکزی چون کاشان، جرجان، ساوه، نیشابور و ری ساخته می شده است.

بررسی نقشمایه های سفال نوع سیلوئت با استناد به مجموعه موزه های بنیاد

از مجموعه موزه های بنیاد ۱۴ ظرف سفالی از گونه سیلوئت به اشکالی چون؛ گلدان (۱-۴)، کاسه (۵-۸)، تنگ (۱۰-۱۱)، دخل (قلک)، کوزه (شکل ۹) و قدح (شکل ۱۴) شناسائی شده است (جدول شماره ۱). عناصر منقوش بر ظروف شامل نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، اسطوره ای، انسانی و خط نگاره است که غیر از سه مورد بقیه به صورت ترکیبی و توامان استفاده شده است. بررسیها نشان می دهد بیشترین نقش هندسی و گیاهی و کمترین تزئین خط نگاره است.

<p>شکل ۴</p>	<p>شکل ۳</p>	<p>شکل ۲</p>	<p>شکل ۱</p>
<p>شکل ۸</p>	<p>شکل ۷</p>	<p>شکل ۶</p>	<p>شکل ۵</p>
<p>شکل ۱۱</p>	<p>شکل ۱۰</p>	<p>شکل ۹</p>	<p>شکل ۱۲</p>
<p>شکل ۱۴</p>	<p>شکل ۱۳</p>	<p>شکل ۱۵</p>	<p>شکل ۱۶</p>

جدول ۱: اشکال ظروف مورد مطالعه گونه سیلوئت (مجموعه موزه های بنیاد)

نقوش گیاهی :

نقش های گیاهی بیش از سبکهای دیگر اسلامی اوج گرفت و به طبیعت نزدیک شد (محمد حسن، ۱۳۷۷: ۲۳۹). طرح گیاهان دوره سلجوقی ظریف تر شده و جهت تزیین ظروف و پر کردن سطح ظرف و زمینه و حاشیه استفاده شده است (قویدل، ۱۳۸۲: ۱۶۹ و عباسیان، ۱۳۹۰: ۹۰). اغلب تزیینات گیاهی از تقسیمات چهار تا شش تایی استفاده شده و طرح های شاخ و برگ غنچه نیلوفر آبی رایج ترین نقوش گیاهی است که به صورت تحسین آمیز سامان یافته است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۸۴۵).

در میان نمونه های مطالعاتی ۱۲ مورد نقش گیاهی دارد که غیر از دو مورد بقیه با نقوش انسانی، هندسی و حیوانی ترکیب شده است. موضوع نقشمایه های گیاهی شامل طرح اسلیمی اقتباس از پیچ و تابهای درخت مو و نخل و کنگر است که با طرح ختائی مرکب از گل و برگ دور از طبیعت بر طبق شیوه ایرانی ساخته و پرداخته شده است. نقوش گیاهی ساده شده (استیلیزه) و دور از طبیعت (انتزاعی) با پیچ و خم های متقاطع و متوازن مکرر که در هم آمیخته و گاه تاک در کنار نخل و کنگر را با میوه انار و کاج به بار می آورد. نقش گیاهی بیش از آنکه تقلیدی از طبیعت باشد مظهري از آفرینش درونی، خیال پردازی و قرینه سازی است. آرایه هائی که چنان بی باکانه طراحی شدند که شاخ و برگ و گل و میوه ها از صورت طبیعی در آمده و نسخه ای از قوانین توازن و هماهنگی را در برابر دیدگان متجلی می کند. طرح ختائی ترکیبی از گل و برگ است که به شیوه دور از طبیعت پرداخته شده و اساس آن خطوط منحنی موزون است که متشکل از چندگل و غنچه و برگ است. استفاده از طرح ختائی را باید متأثر از فرهنگ چین دانست که بر سفالگری این دوره تاثیر داشته است. سه مورد از نقش ها بر بدنه ظرف، یک مورد بر شانه، پنج مورد بر تمام سطوح بیرونی و سه مورد نیز بر سطوح داخلی ظرف انجام گرفته است (جدول شماره ۲).

نوع نقش	نمونه نقش	محل قرارگیری	موقعیت ترسیم
نقش گیاهی (نقش اسلیمی با طرح تاک)		شانه و بدنه ظرف	ترکیبی با نقوش حیوانی و هندسی

نقش گیاهی (ختائی)		بدنه ظرف	ترکیبی با نقوش حیوانی و هندسی
نقش گیاهی (اسلامی)		بدنه ظرف	ترکیبی با نقوش حیوانی و هندسی
نقش گیاهی (اسلامی) با طرح تاک)		شانه ظرف	ترکیب با خط نگاره
نقش گیاهی (طرح گل و برگ زنجیره ای)		بدنه بیرونی ظرف	نقش گیاهی منفرد
نقش گیاهی (طرح ختائی)		بدنه داخلی ظرف	نقش گیاهی منفرد
نقش گیاهی (طرح ختائی)		بدنه داخلی ظرف	نقش گیاهی و هندسی
نقش گیاهی (اسلامی)		بدنه بیرونی ظرف	ترکیب با نقش هندسی و حیوانی
نقش گیاهی (اسلامی گل و پیچ)		شانه ظرف	ترکیب با طرح هندسی
نقش گیاهی (ختائی)		بدنه ظرف	ترکیب با طرح هندسی
نقش گیاهی (اسلامی)		بدنه داخلی ظرف	ترکیب با نقش هندسی و انسانی و حیوانی
نقش گیاهی (اسلامی)		شانه ظرف	ترکیب با نقش حیوانی

جدول شماره ۲: انواع نقوش گیاهی سفالینه های نوع سیلوئت مجموعه مورد مطالعه

نقوش هندسی

نقوش هندسی در هنر اسلامی دارای مفهوم ویژه و نشانگر ذهن خلاق و قدرت بیان هنرمند است. اشکال هندسی به کار رفته عبارتند از: مثلث، مربع، دایره، مستطیل، هشت ضلعی و ... یکی از روش های کاربردی نقوش هندسی بر روی ظرف تقسیمات هندسی آن بود (عباسیان؛ ۱۳۷۹: ۹۰). با وجود اینکه نقوش هندسی در ترکیب با نقوش حیوانی، انسانی و گیاهی بکار رفته و به صورت منفرد کمتر استفاده شده، از نقوش رایج سفالینه های سیلوئت است که به زیبایی آن افزوده و از تزئینات مورد علاقه در این سفالینه ها است (گروبه؛ ۱۳۸۴: ۱۶۹). هر ۱۴ ظرف سفالی دارای تزئین هندسی است که ۱۳ مورد آن خطی و یک مورد علاوه بر تزئین خطی از هاشور زیکزایی استفاده کرده است. خطوط افقی یا عمودی توپر یا تو خالی به صورت افقی و عمودی نقش جدا کننده نقش اصلی را داشته است. در حقیقت نقوش هندسی شامل خطوطی برای کادر بندی نقوش بوده است. شاید تنها یک مورد را باید نقش اصلی ظرف دانست که جهت تزئین از خطوط دو رنگ سیاه و فیروزه ای با شیوه کنده و برجسته عمودی استفاده شده است. نقش هاشور که شیوه ای نقش اندازی برای نشان دادن سایه و روشن تصاویر و نیز رسم خطوط باریک و موازی نزدیک به هم است در میان خطوط افقی جدا کننده استفاده شده است. به نظر خطوط هندسی به کار رفته بر سفالینه ها تنها جنبه تزئین و جهت جدا کردن نقوش از هم و کادر بندی آنها به کار گرفته شده است.

نقوش حیوانی

نقوش حیوانی که از دیرباز رایج بوده در دوره اسلامی بر اساس داستان های رزمی و بزمی بیشتر به سوارکاری و شکار پرداخته که منابع الهام آن داستان های حماسی و ادبی و باورهای مذهبی است. نقش پرندگانی چون کلاغ، سیمرغ، هدهد، عنقا، طوطی و کبوتر با الهام از سروده شاعرانی چون فردوسی و رباعیات خیام است. به طور مثال پرواز پرندگان نمادی از پرواز انسان است (کیانی، ۱۳۸۹: ۶۸). نقوش حیواناتی چون شیر، ببر، آهو، خرگوش، طاووس، اسب، باز، مرغابی و جانوران دیگر را می توان در این دوره دید. این نقوش به لحاظ خشکی و شدت شباهت زیادی به نقوش دوره ساسانی دارند. هنرمند سلجوقی اشکال حیوانی را بر سطح ظرف طوری قلم زنی میکرد که با سطح دوار ظرف هماهنگی داشته باشد و در اطراف نقش را با نقوش اسلیمی و گیاهی پر میکرد (قویدل، ۱۳۸۲: ۱۸۰).

در میان نمونه های مطالعاتی ۶ مورد دارای نقوش حیوانی و پرنده است که سه مورد آن نقش آهو است که غالباً در حال خیزش و دویدن ترسیم شده است (نقوش ۱-۳ جدول شماره ۳). از نقوش حیوانی رایج دوره ساسانی نقش آهوان در حال دویدن است.

نقشی که بر سفالینه های اسلامی پیش از این در قرون سوم و چهارم آمده (چنگیز و رضالو، ۱۳۹۰: ۳۹) و در دوره بعد نیز نقشی مورد توجه بوده است. آهو نماد زیبایی، وقار و رهائی است (مرتضائی و صداقتی زاده، ۱۳۹۱: ۵۳).

بر یکی از ظروف نقش سواری بر اسب نقش شده که از دیرباز در هنر ایرانی جایگاه ویژه و خاص داشته است (نقش ۶ جدول شماره ۳). حرکت دورانی سواران بر اسب، ظرف را حالتی کیهانی بخشیده است (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷: ۵۱۵). از نقوش مورد استفاده بر سفالینه های عصر سلجوقی نقش اسب سوار است که از دوره ساسانی با تغییر شکل در فرم ها و تزیینات به اوایل اسلام انتقال یافت و سپس در دوره های بعد نیز بر روی ظروف استفاده شد (قویلد، ۱۳۸۲: ۱۷۸). اسب مظهر پاکی، نجابت، آزادی، اندام زیبا، پایداری، حرکت، سرعت، نیرومندی، خیره سری و سرسختی است. همینطور اسب به مفهوم هستی، ستاره ای از ستارگان رونده، یکی از مظاهر تجلی و ظهور عالم امکان است (دادور، ۱۳۹۰: ۶۹).

نقش خرگوش از دیگر نقش های حیوانی است که در حال دیدن ترسیم شده است (نقش ۴ جدول شماره ۳). خرگوش نماد آبستنی، آوارگی، بی ثباتی، بیداری، پویایی، تیزپایی، زندگی اجتماعی، ملایمت، نرمی، نگرهبانی و ولگردی است. این نقش نماینده شکار و موجودی قمری است که روزها میخوابد و شب ها جست و خیز می کند. ماه گاهی به شکل خرگوش در می آید یا حداقل خرگوش اغلب موارد به عنوان مظهر قدرت ماه لحاظ شده است (شریف کاظمی، ۱۳۹۱: ۱۱۰).

در نمونه مطالعاتی مورد نظر با نقش پرنده در روبروی هم (نقش ۵ جدول شماره ۳) دو کبوتر نقش شده که نمادی از خوش یمنی و صلح و دوستی است. پرنده استعاره ای از روح و جان، آزادی مطلق و برتری روح بر جسم و نماد رجحان روان بر هر آنچه زمینی است. از این رو پرنده اغلب با الوهیت، ابدیت و قدرت، جلال و جبروت پیوند دارد (وصال، ۱۳۸۶: ۹۰). یکی از نقوش رایج حیوانی در دوره ساسانی پرندگان روبروی هم است.

نقوش اسطوره ای

بر یکی از ظروف نقش اسطوره ای اسفنکس ترسیم شده است (نقش ۷ جدول شماره ۳). استفاده از موجودات عجیب و غریب، سابقه ذهنی دیرینه ای در فرهنگ بشر دارد. از موجودات تلفیقی، تقریباً در همه دوره های هنر ایران استفاده شده و در واقع هنرمند با تلفیق ویژگی های خاص، از چند جانور، سعی در جمع آوری چند مفهوم نمادین در یک جانور دارد. بر طبق تعریف دهخدا، اسفنکس اسم خاص از لاتینی اسفینکس و یونانی اسفیکس، نام حیوان موهومی است که در مصر و یونان باستان به هیاکل مختلف مجسم شده است (دهخدا، ۱۳۳۰: ذیل اسفنکس). اسفنکس ها در اساطیر و هنر یونان موجودی بدخواه و مسبب خرابی و بدبختی تلقی می شده است (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۹). این موجود افسانه ای نماد نگهبان، محافظ معابد و کاخ های حکومتی

بوده است (ریاضی، ۱۳۷۵: ۹۸). در سفالینه های سیلوئت اسفنکس ها غالبا در جداره بیرونی ظروف بصورت ردیفی و پشت سر هم، از نمای نیمرخ طراحی شده اند (حسینی، ۱۳۹۱: ۵۰).

نقوش انسانی

از جمله نقوشی که در میان سفالینه ها از اهمیت بالایی برخوردار بوده نقوش انسانی است ایران کهن این نقش تزئینی را در صنایع و هنرهای کاربردی خویش به کار می بست. تصویر انسانی بر روی سفالینه های اسلامی از سده های نخستین نقش شده است (محمد حسن، ۱۳۶۳: ۲۷۸).

در نمونه های مطالعاتی ۱ مورد نقش انسانی سوار بر اسب به چشم میخورد (نقش ۷ جدول شماره ۳) همانگونه که اشاره شد نقش اسب و اسب سوار از نقوش رایج دوره ساسانی بوده است که با اندکی تغییر در فرم و تزئینات به اوایل اسلام انتقال یافت و سپس در دوره های بعد با توجه به ویژگی های آثار هنری آن دوره بر روی ظرف استفاده شد. از ۱۴ نمونه مورد مطالعه در این پژوهش برخی از ظروف به دو شیوه سیلوئت و قلم مشکی تزئین شده اند که دو نمونه از آنها دارای نقش انسانی به شیوه قلم مشکی است که شامل نقوش بارعام و مجلس بزم است (نقش ۸ و ۹ جدول شماره ۳) که ویژگیهای نقش اندازی شباهت زیادی به یکدیگر دارد.

نوع نقش	نمونه نقش	محل قرارگیری	موقعیت ترسیم
۱-نقش حیوانی (آهو؟ یا روباه)		شانه ظرف	ترکیب با نقش اسلیمی
۲-نقش حیوانی (آهوان)		بدنه بیرونی ظرف	ترکیب با طرح ختائی
۳-نقش حیوانی (غزال یا آهو یا روباه)		بدنه بیرونی ظرف	ترکیب با طرح اسلیمی (تاک)
۴-نقش حیوانی (خرگوش)		شانه ظرف	ترکیب با طرح اسلیمی (تاک)

ترکیب با طرح اسلیمی	بدنه بیرونی ظرف		۵-نقش حیوانی (پرنندگان)
ترکیب با طرح اسلیمی و ختانی	بدنه داخلی ظرف		۶-نقش ترکیبی انسانی و حیوانی (انسان سوار بر اسب)
ترکیب با نقوش اسلیمی	بدنه بیرونی ظرف		۷-نقش اسطوره ای (اسفنگس یا گریفین)
ترکیب با گل و گیاه (گونه تزئین سیاه قلم (مشکی))	بدنه بیرونی ظرف		۸-نقش انسانی (بزم)
ترکیب با نقوش اسلیمی (گونه تزئین سیاه قلم)	بدنه داخلی ظرف		۹-نقش انسانی (درباری)
خط نگاره منفرد	بدنه بیرونی ظرف		۱۰-خط نگاره (نسخ شکسته)
ترکیب با طرح اسلیمی	شانه ظرف		۱۱-خط نگاره (کوفی)

جدول شماره ۳: تنوع نقش نگاره حیوانی، انسانی، اسطوره ای و خط نگاره (مجموعه موزه های بنیاد)

خط نگاره

در میان مجموعه مورد مطالعه دو نمونه دارای کتیبه است که شانه و بدنه ظرف را تزئین کرده است. یکی از این ظروف که شیوه تزئینی قابل قیاس با جرجان را دارد به صورت برجسته با رنگ سبزه در زمینه فیروزه ای یک کلمه در میان نقوش گیاهی تکرار شده است که کلمه مورد نظر قابل خواندن نیست (نقش ۱۱ جدول شماره ۳). همچنین بر یک تنگ دسته دار کلماتی به خط نسخ و

برجسته به رنگ سیاه بر زمینه فیروزه ای آمده که تنها کلمه الله قابل خواندن است (نقش ۱۰ جدول شماره ۳). خط نگاره با الهام از عقاید و گرایش مذهبی و تحت تاثیر ادبیات شکل گرفته و به هنر جلوه می دهد (عباسیان، ۱۳۷۹: ۹۱). خط نگاره ها غالباً مضامین دعای خیر برای صاحب کالا دارد (برند، ۱۳۸۳: ۸۶) و شامل آرزوی سلامتی، خیر و برکت، دعای خیر، اسعار حماسی، عارفان، اسطوره ای، پند و اندرز، رباعیات و ... است (کتوئی زاده، ۱۳۹۳: ۷۸). خطوط به کار رفته در سفال سیلوئت به شکل کوفی و شکسته نسخ است (Fehervari, 1973: 82).

نتیجه گیری؛

سلجوقیان با تثبیت قدرت به توسعه و ترقی انواع هنرها و صنایع از جمله سفالگری عنایت و اهتمام خاص کردند و با حمایت از هنر سفالگری زمینه نوآوری و ابداع انواع فن آوری های مرتبط با سفالگری را فراهم ساختند. از شیوه های نوین سفالگری که پیش از این نظیر و بدیل نداشت فن تزئینی موسوم به سیلوئت است که به دو شیوه لایه برداری و نقاشی زیر لعاب انجام می گرفت. نقشهائی که با رنگ سیاه بر زمینه آبی و فیروزه ای سایه هائی از گل و گیاه و حیوان و انسان و خط را پدید آورد که همچون سایه ای بر سطح داخلی و بیرونی سفال خودنمایی می کند. فنی که از قرن ششم آغاز و تا قرن هفتم تداوم یافت و در شهرهائی چون ری، کاشان و جرجان تولید انبوه آن جریان داشت. این فن تزئینی به دلیل شیوه نقش اندازی به سیلوئت یا سایه نما معروف است و در انواع اشکال برای مصرف روزمره شکل بخشی شده است. نقشمایه سفالینه گونه سیلوئت به خاطر پیچیدگی نق اندازی تنوع سفالینه هائی چون، زرین فام، مینائی، قلم مشکی و شانلوه که همزمان تولید و جریان داشت را ندارد، ولی با این حال نقوش آن با مضامین گیاهی، انسانی، حیوانی، اسطوره ای، هندسی و خط نگاره قابل تقسیم و طبقه بندی است. در میان مضامین نقش ها نقشمایه گیاهی و حیوانی از تنوع به نسبت خوبی برخوردار است و جذابیت و زیبایی بیشتر دارد. نشانه هائی از تلفیق نقشمایه های گذشته به خصوص عصر ساسانی بر سفالینه های گونه سیلوئت مشهود است و همینطور تاثیر چین در نقش اندازی سفالینه ها نمایان است.

منابع:

ابن اثیر، عزالدین (۱۳۶۸)، کامل، تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه علی هاشمی حائری و ابوالقاسم حالت، تهران، موسس مخ مطبوعاتی علمی

اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۸). هنر ایران در دوره سلجوقی. ترجمه یعقوب آژند، بهمن، شماره ۱۳۹، صص ۵۶-۵۰

باسورث، ک.ا. (۱۳۸۰). تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان، کمبریج، جلد چهارم، ترجمه حس انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر

برند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی

بنداری اصفهانی، فوام الدین فتح بن علی بن محمد (۱۳۵۶)، تاریخ سلسله های سلجوقی، ترجمه محمد حسین جلیلی ، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

بیهقی، ابن فندق ابوالحسن علی بن زید (۱۳۶۱)، تاریخ بیهق، به کوشش احمد بهمنیار، تهران، انتشارات فروغی

پوپ ، آرتو اپهام و فیلیپ آکرم (۱۳۸۷) . سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز . جلد ۴ ، ویرایش سیروس پرهام ، تهران ، انتشارات علمی و فرهنگی

توحیدی، فائق (۱۳۹۰) فن و هنر سفالگری، تهران ، انتشارات سمت

حسینی ، سید هاشم (۱۳۹۱) . نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران . تابستان، شماره ۴.

حلمی، احمد کمال الدین (۱۳۸۳)، دولت سلجوقیان، ترجمه و اضافات عبدالله طاهری و دیگران، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

خالدیان، ستار (۱۳۸۷) . تاثیر هنر ساسانی بر سفال دوره اسلامی . بهار ، شماره ۱۶ .

دادور ، ابولقاسم و الهام منصوری (۱۳۹۰) . اسطوره ها و نمادهای ایران و هند. تهران ، انتشارات دانشگاه الزهراء.

دهخدا ، علی اکبر (۱۳۳۰) . لغت نامه . زیر نظر دکتر محمد معین ، چاپخانه افست گلشن .

دیمانده، موریس اسون (۱۳۳۶) راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریال، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی

راوندی، محمد بن سلیمان (۱۳۶۴)، راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق، به تصحیح محمد اقبال، ج ۲، تهران، امیر کبیر

ریاضی، محمد رضا (۱۳۷۵). فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، تهران، دانشگاه الزهراء

زکی ، محمد حسن (۱۳۶۳) . تاریخ صنایع اسلامی . ترجمه محمد علی خلیلی ، تهران ، انتشارات اقبال .

زکی، محمد حسن (۱۳۲۰)، صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمد علی خلیلی، تهران، انتشارات اقبال

زکی، محمد حسن (۱۳۷۷) سفال ایران از دوره پیش از تاریخ تا عصر حاضر، تهران، انتشارات یساولی

شروه، ع. انوشفر، م. (۱۳۷۸) لعاب، کاشی، سفال، تهران ، انتشارات گوتنبرگ

شریف کاظمی، خدیجه (۱۳۹۱). مطالعه تکنیک سفالینه های اسگرافیاتو مجموعه سفالینه های موسسه موزه های بنیاد . پایان نامه کارشناسی ارشد ، دانشگاه بوعلی سینا.

عباسیان ، میر محمد (۱۳۷۹). تاریخ سفال و کاشی در ایران از عهد ماقبل تا کنون .تهران،انتشارات گوتنبرگ

عمارزاده اصفهانی، حسین(۱۳۷۰)، تاریخ مفصل ایران، تهران، انتشارات اسلام

قویدل ، اعظم (۱۳۸۲). بررسی نقوش سفالین دوره سلجوقی . پایان نامه کارشناسی ارشد ، دانشگاه الزهرا.

کاتلی، مارگرینا و لویی هامبی(۱۳۷۶)، هنر سلجوقی، ترجمه یعقوبی آژند، تهران انتشارات مولی

کتوئی زاده، زهره(۱۳۹۳). معرفی و مطالعه تکنیک سفال های حکاکی گلابه ای زیر لعاب با تزئین سیلوئت(بررسی موردی سفال های موجود در موسسه فرهنگی موزه های بنیاد مستضعفان) ، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
کیانی ، محمد یوسف (۱۳۸۰). پیشینه سفال و سفال گری در ایران . تهران ، انتشارات نسیم دانش.

گروبه ، ارنست (۱۳۸۴) . سفال اسلامی (جلد هفتم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی) . ترجمه فرناز حائری ، تهران ، نشر کارنگ .

لمبتون، آن کاترین(۱۳۸۰)، از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، تاریخ ایران کمبریج، ج ۵ ، گردآوری جی.آ.بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر

مشکوتی، نصرالله(۱۳۴۳)، از سلاجقه تا صفویان، تهران، چاپخانه بانک بازرگانی ایران

مورگان، دیوید(۱۳۷۴)ایران در سده های میانه، ترجمه فرخ جوانمردیان، تهران، موسسه فرهنگی و انتشاراتی فروهر

وصال، زینب (۱۳۸۶) . بررسی نقش پرنده در سالن سفال دوران اسلامی موزه ملی ایران .بهارش ۵

چنگیز، سحر و رضا رضالو،(۱۳۹۰) ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابور(قرون سوم و چهارم هجری و قمری)،نشریه هنرهای ریبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴۷، ۳۳-۴۴

مرتضائی، محمد و ندا صداقتی زاده، (۱۳۹۱)، بررسی نقوش جانوری سفالینه های کهن شهر گرگان(جرجان) در دوران اسلامی، نامه باستان شناسی، شماره ۱۲، دوره دوم، ۴۷-۶۳

Fehervari, gaza,(1973),Islamic pottery a comprehensive study on the barlow collection, london,faberand faber

Hillenbrand, robert(1994),The relationship between bookpainting and luxury ceramics in 13th century iran, in the art of the of the saljugs in iran an anatolia , proceeding of a Symposium held in edinburg in 1982, mazda , california,134-145

Watson,oliver(2004), ceramicfrom islamic lands. thames and hudson